

Miloslav Petrušek: Marx, marxismus a sociologie. Texty z pozůstatosti 1

Sociologické nakladatelství, Praha 2014, 116 s. ISBN-978-80-7419-173-2

Miloslav Petrušek (1936 – 2012) bol jednou z významných postáv modernej československej a neskôr českej sociológie. Popri svojom mnohoročnom pedagogickom, akademickom a editorskom pôsobení vytvoril rozsiahle teoretické dielo, ktoré však počas jeho života nebolo publikované v celom rozsahu. Prvú možnosť nazrieť do spisov z Petruskovej pozostalosti ponúka zborník *Marx, marxismus a sociologie*, ktorý v minulom roku vydalo pražské Sociologické nakladatelství. Zostavila ho *Alena Miltová*, ktorá v úvodnej edičnej poznámke situuje vznik textov do obdobia od druhej polovice 90. rokov do roku 2004. Ako uvádza, autor ich pôvodne zamýšľal ako súčasť rozsiahlejšieho úvodu do všeobecnej sociológie, ktorý napokon nikdy nevyšiel a jeho ďalšie časti sa objavili v iných publikáciách. Tri texty, ktoré zborník zahŕňa, tvoria relatívne samostatný, dosiaľ nevydaný celok, ktorý stmeluje spoločnú tematickú orientáciu. Venujú sa miestu Marxovho diela v dejinách sociológie, jeho neskoršej recepcii a vulgarizácii, postaveniu sociológie v spoločnosti, ako aj zmyslu marxizmu po páde tzv. komunistických režimov.

Prvý, štyridsaťstranový a v zborníku najdlhší text predstavuje akýsi úvod do štúdia Marxovho diela. Charakterizuje ho poučný a problematizujúci výklad, takže je určený skôr pokročilým čitateľom. Petrussek postupne odkrýva niekoľko rôznych pohľadov na Marxa, ktoré akcentujú rozličné aspekty jeho prístupu: Marx ako autor pozitívnej vedy o kapitalizme, ako spoločenskovedný teoretik pracujúci v tradíciách realizmu, historizmu a holizmu, ako predstaviteľ konfliktualistického variantu štrukturalizmu či ako duchovný otec dvoch rozporných tradícií, „kritického“ a „vedeckého“ marxizmu. Petruskove súhlasné i kritické komentáre na margo týchto a ďalších interpretácií sa tiahnu celým prvým textom, no sú popretkávané jednak množstvom kratších odbočiek, jednak jeho vlastným systematizujúcim úsilím.

Pokiaľ ide o tie prvé, svedčia o rukopisnej povahe textu. Na niekoľkých miestach si autor akoby urobil krátku poznámku o myšlienke, ktorú podrobnejšie nerozpracoval a ponechal ju len v náznaku. Čitatelia, ktorí sa neorientujú v dejinách marxizmu, možno budú miestami trochu tápať: liblická konferencia o Kafkovi, Gramsciho kritika Bucharina, detaily Althusserovej tézy o epistemologickom zlome v Marxovom diele – to celkom iste nie sú bežné súčasť „všeobecného prehľadu“, s ktorým dnes autor môže rátať. Na druhej strane práve tieto poznámky dodávajú textu jeho osobitý charakter. Citlivá redakčná práca editorky, ktorá ich v texte ponechala, si zasluhuje poklonu.

Petruskov vlastný pohľad na Marxa má jednu zásadnú prednosť, ktorá v našom prostredí nie je vôbec obvyklá. Navrhuje rozlišovať medzi Marxom a rozličnými pokusmi o „kanonizáciu“ jeho diela. Podrobnejšie rozoberá tri také pokusy: Engelsov, Plechanovov a Stalinov. Prvý sa podľa neho dopustil prílišnej univerzalizácie, keď vydával marxizmus za „teóriu všetkého“ (spoločenskej i prírodnej skutočnosti), a zároveň vypustil hneď niekoľko tém, ktoré podľa Petruska boli pre Marxa kľúčové: reifikáciu, sprostredkovanie či odcudzenie. Druhý v tomto trende pokračoval. Tretí, Stalinov, viedol k „tabuizácii“: „Tím, že ze systému byly vyloučeny mnohé pojmy a problémy, které konstituovaly marxismus jako »kritickou teorií«, zejména zbožní fetišismus, odcizení, emancipace, zprostředkování a reifikace, v podstatě tedy všechno, co činilo marxismus intelektuálně přitažlivým, stal se marxismus na nějakou dobu paradoxně vnitřně rozpornou doktrínou: na jedné straně byl »masově přitažlivý« [...], na druhé straně byl duchovně odpudivý svou apodiktičností, jednoznačností, uzavřeností, prázdnotou a sterilitou [...]“ (Petrusek, M., 2014: Marx, marxismus a sociologie. Texty z pozůstalosti 1. Praha: Sociologické nakladatelství, 28)

Po odlíšení Marxa od marxizmu pristupuje Petrussek k objasneniu sociologického významu jeho diela. Táto časť textu obsahuje zaujímavé porovnanie Marxa s Comtom; prvý z neho vychádza ako teoretik, ktorého

argumentácia je „prokazateľne empiricky bohatší, sociologicky nesrovnateľne konkrétnejší a v mnoha ohľadoch prekračujúci dobový rámec svého vzniku“. (Petrušek 2014: 33) Za kľúčové formulácie Marxovej „teórie spoločnosti“ považuje Petrušek – v zhode s mnohými ďalšími komentátormi – jednak úvodnú kapitolu *Nemeckej ideológie*, jednak Predslov *Ku kritike politickej ekonómie*. Oba varianty prehľadne zhŕňa v texte do dvoch grafických schém. (Petrušek 2014: 40-42)

K Petruskovmu prístupu k Marxovej „teórii spoločnosti“ sa ešte vrátim v závere tejto recenzie. Predtým chcem niekoľko riadkov venovať zvyšným dvom textom v zborníku. V texte »*Socialistická veda*« alebo »*buržoazná pavěda*«? s podtitulom *Sociologie jako racionální konstruktivismus a jako radikální kritika* Petrušek predovšetkým spochybňuje – podľa môjho názoru oprávnene a úspešne – predstavu o Marxovi ako sociálnom inžinierovi, teda teoretikovi spoločenskej zmeny, ktorá by sa riadila vopred známym „racionálnym“ plánom. Zvyšok textu sa nevenuje priamo Marxovi, ale skôr všeobecnejším úvahám o vzťahu sociológie a spoločnosti, resp. politiky. Ich súčasťou sú dva exkurzy: dlhší o sociológii v nacistickom Nemecku, kratší o pozícii tohto odboru v Mussoliniho Taliansku. Spolu s rozsiahlejšími pasážami o postavení sociológie v tzv. socialistických režimoch bývalého východného bloku slúžia Petruskovi na podporu tézy, že „sociologie v totalitních, nedemokratických systémech produkovala buď pseudovědu, nebo více či méně marginální empirická data, nikdy nevyprodukovala nic, co by byť jen zdáli připomínalo *teoretickou sociologii*, jak ji rozvíjeli a budovali její zakladatelé [...]“ (Petrušek 2014: 80)

Ako je známe, historické korene sociológie siahajú k reakciám na sociálne problémy 19. storočia, takže táto disciplína pri svojom zrode dostala do vienka silný sociálno-kritický impulz. V kontexte úvah o vzťahu sociológie a spoločenskej kritiky Petrušek súhlasne cituje Masarykovo vyjadrenie, podľa ktorého „*socialism nesl moderní sociologii ke křtu*“. (Petrušek 2014: 53) Mnohé zakladateľské iniciatívy v spoločenských vedách skutočne predstavovali teoretické pokusy vyrovnat' sa s kapitalizmom a jeho rozličnými aspektmi. To platí nielen o sociológoch 19. storočia, ale aj o ich liberálnych predchodcoch v britskej politickej ekonómii. Podľa Petruska však neexistuje dôvod, prečo by súčasná sociológia mala byť zviazaná so sociálnym kriticismom určitého, napríklad ľavicového typu: „předmětem kritiky nemusí být nutně »moc«, »establishment«, »vládnoucí třída« (pokud takové pojmy mají vůbec sociologický smysl), ale také »kritikové moci«, »levicovní intelektuálové« atd.“ (Petrušek 2014: 85)

Tretí a posledný text *Marxismus po pádu komunismu z rôznych hľadísk* hodnotí teoretické a praktické dedičstvo marxizmu, pričom zvláštnu pozornosť

venuje vzťahu marxizmu a postmodernizmu¹. Petrussek sa tu tiež zaoberá tézou, že krach sovietskeho režimu a jeho satelitov „falzifikoval“ Marxovu teóriu. Petruskov postoj k tomuto názoru nie je celkom jednoznačný. Na jednej strane sa zdá, akoby ho prijímal: „Vzťahneme-li tedy ekonomicko-politickou *praxi* reálného socializmu jako kritérium pravdivosti na doktrínu, která jej podkládá a zakládá, pak je nepochybné, že doktrína (»teorie«) byla falzifikována [...]“ (Petrusek 2014: 92) Na druhej strane ho pripisuje „pohodlným žurnalistom“ a sociológom, „kteří marxismus odmítali vždycky z důvodů spíše mimovědních než na základě jeho specifického studia jako sociální teorie“. (Petrusek 2014: 93) Tak či onak, za uvedenou tézou sa skrýva predpoklad, že stranické diktatúry východného bloku boli praktickým dôsledkom Marxovej teórie. Taký predpoklad je však problematický prinajmenšom vzhľadom na spomínané – a Petruskom napohľad prijímané – rozlíšenie medzi Marxovým dielom a jeho kanonizáciami, keďže práve jedna z nich bola štátnou ideológiu týchto režimov.

Pôvodné rozlíšenie medzi Marxom a marxizmom sa však v záverečnom texte zahmlieva; nie je jasné, či a do akej miery „marxizmus“ v názve state zahŕňa i otca-zakladateľa. Podľa Petruska napríklad „v marxistické kritice ideológií hraje [...] proletariát roli garanta maximálně vědeckého, protože minimálně zájmově deformovaného poznání společenského života“. (Petrusek 2014: 97) Avšak nie všetky Marxom inšpirované, resp. marxistické teórie ideológie chápu proletariát ako takýto privilegovaný epistemologický subjekt². Pokiaľ ide o Marxa samého, jeho vyjadrenia v tejto veci sú protichodné³.

Podobne sporný je Petruskov predpoklad, že tzv. téza o absolútnom zbedačovaní (podľa ktorej sa postavenie proletariátu v kapitalistickej spoločnosti zákonite zhoršuje, a to v absolútnom meradle), ako aj chápanie proletariátu ako manuálne pracujúcej triedy sú akousi pevnou súčasťou marxizmu, a teda aj Marxovej sociálnej teórie. Ak by to tak bolo, potom by sa niektoré aspekty súčasného vývoja západných spoločností skutočne dali považovať za fakty, ktoré túto teóriu priamo vyvracajú. Prvá téza sa však v prvom zväzku *Kapitálu* dôrazne popiera. (Marx, K., 1985: Kapitál: Kritika politickej ekonómie. 1. zväzok. Bratislava: Pravda, 511-518) Uvedené chápanie

¹ Treba podotknúť, že nie celkom presne označuje geografa Davida Harveyho za jedného z „marxizujúcich postmodernistů“. Spolu s Terryom Eagletonom je Harvey zrejme najznámejším *kritikom* postmodernizmu z marxistických pozícií. Pozri jeho prácu (Harvey, D., 1990: *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford, MA: Blackwell).

² Užitočný prehľad rozličných prístupov predkladá Eagleton (Eagleton, T., 1991: *Ideology: An Introduction*. London: Verso).

³ Vo všeobecnosti pritom platí, že Marxove skoršie spisy vrátane *Manifestu komunistickej strany* skutočne pripisujú proletariátu epistemologické privilégia. S rozvojom koncepcie tovarového fetišizmu a teórie mzdy ustupuje táto predstava do úzadia. Pozri o tom (Heinrich, M., 2005: *Kritik der politischen Ökonomie*. Stuttgart: Schmetterling Verlag, 3. vydanie, 96), podrobnejšie v (Elbe, I., 2008: *Marx im Westen: Die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik seit 1965*. Berlin: Akademie Verlag, 444 a ď.).

robotníckej triedy je zase nepochybne blízke *niektorým* variantom marxizmu, no v Marxových vyjadreniach nenachádza veľkú oporu – a to ani v jeho teórii produktívnej práce, ktorú si Petrussek prívola na pomoc. Podľa Petruska dnes „ztrácí svou specifickou váhu »produktivní práce« (obecně: produkuje se více informací a služeb než materiálních statků a ty jsou z větší části produkovány jinak než manuálně)“ (Petrusek 2014: 95) Marxovo chápanie produktívnej práce sa však nijako neobmedzuje ani na materiálne statky, ani na manuálnu prácu⁴.

Tým sa dostávame k niektorým všeobecnejším limitom Petruskovej recepcie Marxa. Na jednej strane trvá na historiograficky oprávnenom rozlíšení medzi Marxom, marxizmom a jeho rôznymi variantmi. Pritom si všíma, že marxizmus (zahŕňajúci Marxa) „byl – *dokonce snad především* – analyticko-kritickým zkoumáním jednoho konkrétního typu společnosti v jejím vzniku a počátečním vývoji s náznakem jejího budoucího směřování, tedy společnosti, v jejímž »nejvyšším vývojovém stadiu« aktuálně žijeme“ (Petrusek 2014: 94, kurzíva J. H.) So zvýraznenou pasážou nemožno nesúhlasiť. Tým väčšmi však zaráža, že o tomto analyticko-kritickom skúmaní, ktoré Marx nazýval „kritikou politickej ekonomie“, sa z Petruskových textov nedozvedáme nič. Ako sme videli, prvý spis redukuje Marxovu teóriu spoločnosti na jej dve „kľúčové formulácie“, totiž úvodnú časť *Nemeckej ideológie* (1845 – 1846) a asi päťstranový predslav (1859). V zborníku sa nominálne kde-tu vyskytujú aj rukopisy *Grundrisse* (1857 – 1858), *Teórie o nadhodnote* (1861 – 1863) či *Kapitál* (1867 a nepreberné množstvo rukopisov z obdobia 1861 – 1881), ale Petrussek sa nezmieňuje o tom, či obsahujú čokoľvek sociologicky či širšie „sociálno-teoreticky“ cenné.

Paradoxne tak pristupuje na pravidlá hry vymedzené tými istými kanonizáciami, od ktorých chcel pôvodne Marxa odlíšiť. Netreba azda pripomínať, že marxizmus-leninizmus považoval práve Predslav z roku 1859 s jeho rozlíšením „základne“ a „nadstavby“ za akýsi rodný list tzv. historického materializmu. Pritom nebral ohľad na to, že Marxove vlastné skúmania sa neraz dostávali do rozporu s koncepciou ideologického „spoločenského vedomia“, ktoré je rigidne determinované ekonomicko-technologickým „spoločenským bytím“⁵. Zároveň sa v tomto variante marxizmu akcentoval

⁴ „Ak môžeme zvoliť príklad mimo sféry materiálnej výroby, učiteľ je produktívnym pracovníkom, ak nespracúva iba detské hlavy, ale aj sám sa prácou vysiluje na obohatenie podnikateľa. To, že podnikateľ vložil svoj kapitál do továrne na vyučovanie namiesto do továrne na klobásky, nemení nič na tomto vzťahu.“ (Marx, K., 1985: Kapitál: Kritika politickej ekonomie. 1. zväzok. Bratislava: Pravda, 422)

⁵ Neudržateľnosť tradičného chápania „základne“ a „nadstavby“ zoči-voči Marxovým *vlastným* skúmaniam v *Grundrisse* a *Kapitáli* presvedčivo dokazuje Sayer (Sayer, D., 1987: *The Violence of Abstraction: The Analytic Foundations of Historical Materialism*. Oxford: Basil Blackwell). Medziiným sa tu vyvracia názor, že právne a politické vzťahy sú podľa Marxa súčasťou „ideologickej“ nadstavby a nemajú nič do činenia s „ekonomickou“ základňou, ako aj téza, že výrobné sily sa redukujú na výrobné prostriedky a pracovnú silu. Obom predstávam je poplatná aj Petruskova (2014: 40) schéma zobrazujúca štruktúru spoločensko-ekonomickej formácie.

dejinnno-filozofický rozmer Marxovho diela, teda tie jeho aspekty, na základe ktorých možno vybudovať všeobjímajúce „materialistické chápanie dejín“. Do úzadia sa tak dostali Marxove historicky špecifické skúmania, v ktorých sa pokúsil zjednotiť ekonomické, sociologické a politické hľadiská. Vlastný predmet týchto analýz tvoril špecifický spôsob, akým sa v kapitalistickej spoločnosti organizuje spoločenská práca, pričom ich leitmotívom bola práve problematika fetišizmu, reifikácie a neosobnej nadvlády. Tá sa však až na výnimky stratila zo zorného poľa „východného“ marxizmu, kým ten „západný“ (vrátane u nás dobre známeho juhoslovanského časopisu *Praxis*) tendoval najmä k filozofickému humanizmu a teórii odcudzenia *Ekonomicko-filozofických rukopisov* (1844)⁶.

V koľajach tradície, žiaľ, zostáva aj Petruskov výklad Marxa. V tomto ohľade sa zásadne nelíši od (u nás) dosiaľ prevládajúceho prístupu k Marxovi ako teoretikovi, ktorého príspevok k sociálnym vedám sa vyčerpáva súborom banálnych téz o úlohe materiálnej výroby v živote každej spoločnosti. Nepochybne má na tom podiel rozšírená predstava, že *Kapitál* a súvisiace Marxove rukopisy sú v lepšom prípade doménou ekonómov, v horšom prípade tých historikov ekonómie, ktorí sa zaoberajú skúmaním slepých uličiek vo vývoji disciplíny. Pritom na kritickejšiu, dôslednejšiu a širšiu recepciu Marxovej „neskorej“ teórie spoločnosti v súčasnosti zrejme existujú lepšie podmienky ako kedykoľvek predtým. Všetky rukopisy týkajúce sa projektu kritiky politickej ekonómie sú od roku 2008 k dispozícii v zväzkoch *Marx-Engels Gesamtausgabe*. Súčasný marxologický výskum a množstvo novej sekundárnej literatúry, najmä nemeckej proveniencie tiež vrhá nové svetlo na tieto i ďalšie súčasti jeho diela⁷. V posledných rokoch uzrelo svetlo sveta hneď niekoľko príspevkov, ktoré pri predstavovaní Marxa ako sociálneho teoretika kladú dôraz na jeho – vôbec nie číro „ekonomickú“ – analýzu tovarovej výroby, výmeny, peňazí, kapitálu a špecifik kapitalistickej modernity⁸.

Napriek tomu však platí, že novopublikované texty z Petruskovej pozostalosti obsahujú mnoho cenného. Ich neuzavretý, rukopisný charakter im vôbec neuberá na prítťažlivosti. Naopak, umožňuje sledovať teoretika pri práci a vyvoláva obdiv k ľahkosti, s akou pracuje so širokou škálou inšpiračných

---

⁶ Tradičné vzorce recepcie Marxovho myslenia na Východe a na Západe kriticky reflektuje (Elbe, I., 2006: Zwischen Marx, Marxismus und Marxismen. Lesarten der Marxschen Theorie. In: Hoff, J. et al. (eds.) Das Kapital neu lesen – Beiträge zur radikalen Philosophie. Münster: Westfälisches Dampfboot, s. 52-71).

⁷ Okrem iného aj na *Nemeckú ideológiu*. Obsah tohto rukopisu, ako aj význam, ktorý sa mu tradične pripisuje, relativizuje na základe novej textovej evidencie Carver (Carver, T., 2010: The German Ideology Never Took Place. History of Political Thought 31, č. 1, 107-127).

⁸ Patrí k nim Heinrich (Heinrich, M., 2005: Kritik der politischen Ökonomie. Stuttgart: Schmetterling Verlag, 3. vydanie), Ellmers (2008: Die formanalytische Klassentheorie von Karl Marx: Ein Beitrag zur 'neuen Marx-Lektüre'. Duisburg: Universitätsverlag Rhein-Ruhr, 2. vydanie) a niektoré partie práce Artus et al. (Artus, I. et al., 2014: Marx für SozialwissenschaftlerInnen: Eine Einführung. Wiesbaden: Springer VS.), ktorá je osobitne orientovaná na sociologickú verejnosť.

zdrojov – vrátane takých, ktoré sú za bezprostrednou hranicou jeho disciplíny. Zborník možno odporučiť nielen záujemcom o dejiny marxizmu či Petruskovo dielo, ale všetkým, ktorým nie je ľahostajná história sociológie či diskusie o spoločenskovednej metateórii.

Juraj Halas
FF UK, Katedra logiky a metodológie vied
Bratislava